

НЯКОИ МОМЕНТИ ОТ УЧЕНИЕТО НА ПСЕВДО-ЛОНГИН ЗА ВЪЗВИШЕНОТО

НИКОЛАЙ ЦВ. КОЧЕВ

Трактатът на Псевдо-Лонгин, запазен почти изцяло, няма онази популярност и значимост, каквато има Аристотеловото произведение „За поетическото изкуство“. Той обаче не е останал незабелязан. Псевдо-Лонгиновото произведение „За възвишеното“ се появява през I в. на н. е., когато синкретизмът между гръцкото знание и религиозното виждане на Изтока намира завършек в ранната християнска писменост. Псевдо-Лонгин пише, за да даде гласност на своето несъгласие с виждането на Цецилий по въпроса за възвишеното. Към това той е подтикнат от своя приятел Постумий Терентиан (44,1)*. Самият трактат представлява „Послание“ до този негов съвременник.

През I в. на н. е. се появяват редица произведения на ранната християнска писменост, написани във вид на послания. Псевдо-Лонгин започва съчинението си със съобщението, че той заедно с Постумий Терентиан изучил написаното от Цецилий по въпроса за възвишеното. Авторът на третото евангелие заявява, че пише за някой си Теофил, на когото предлага „твърдата основа на онова учение, на което... се (е) учил“ (I, 4). Псевдо-Лонгин отправя съчинението си до „тези от образованите люде, които се готвят за обществена дейност“ (I, 2). Дали споменатите от Псевдо-Лонгин лица са литературни образи или действително живели личности, е трудно да се каже. Този въпрос може и да не бъде решен. Съществен остава фактът, че проблемът за възвишеното придобива актуалност. Според Псевдо-Лонгин краткото произведение на Цецилий „не обхваща изцяло темата, съвършено неудачно се докосва до основните въпроси и читателят не получава от него тази полза, към каквато трябва да се стреми авторът“ (I, 1). Като констатира този недостатък в произведението на своя предшественик, Псевдо-Лонгин не само го отстранява, като написва по-обширен трактат по същия въпрос, но и рецензира написаното от Цецилий.

Псевдо-Лонгин има претенцията, че пише научно произведение. Той ще постъпи не както Цецилий, а ще се съобрази с двете изисквания: първо, да определи предмета на изследването и, второ, да намери и укаже средствата, чрез които предметът може да бъде обхванат. От друга страна, като говори, „че възвишеното е връх и висота на словесен изказ и че най-големите от поетите и писателите благодарение на възвишеното са станали първи и са украсили живота си със слава“ (I, 3), свързва представата за възвишеното с писаното слово.

И тъй възвишеното у Псевдо-Лонгин има две страни: една обществено-практическа и друга литературно-практическа. Обществено-практическата страна

* Поставените в скоби цифри показват мястото в трактата на Псевдо-Лонгин. Първата определя главата, а втората — стиха.

не е представена като самостоятелна и независима от литературно-практическата. И двете обаче тръгват от една обща гносеологическа основа, превръщайки литературно-практическата страна на възвишеното в същностна характеристика на обществения деец. Той трябва да умее през призмата на дребните неща да вижда цялото, което е обект на неговата дейност. На това може да го научи поезията, която трябва да въздействува същностно върху слушателите (XV, 2), защото „е в по-висока степен философска и сериозна, отколкото историята“¹. Този израз е мисъл на Аристотел, но като съдържание не е чужд и на Псевдо-Лонгин. Впрочем за философския характер на поезията говори и географът Страбон. Според него поезията е „първоначална философия“². Страбон съобщава, че съгласно думите на Ератострен³ за древните „поезията е нещо като начална философия, която още от детство ни въвежда в живота и доставяйки ни удоволствие, формира нашия характер, чувства и постъпки“⁴. Страбон цитира думите на стоика Диоген Вавилонски (античният географ е също стоик), че „само мъдрецът е поет“⁵. Авторът на трактата „За възвишеното“ се опитва да разшири съдържанието на философската представа за поезията, като го приложи и по отношение към цялото писано слово. Оттук става ясно, че общата образованост не е достатъчна за държавния деец; той трябва да се стреми към по-големи знания, каквито може да получи от писаното слово. Ще рече, Псевдо-Лонгин отстоява позицията на имашия възможност да учи и да получи управленчески пост. В това отношение той споделя схващането на Платон.⁶ Като не отхвърля поезията и не определя поетите като врагове на държавата, Псевдо-Лонгин се отклонява от Платон⁷ и се доближава до Аристотел.

Псевдо-Лонгин се опитва да направи крачка напред спрямо своите предшественици при оценката на писаната реч. Тази оценка на писаното или изреченото той свързва с категорията възвишено. Като се има пред вид, че Псевдо-Лонгин поставя в пряка връзка придобиването на знания със заемаването на обществени длъжности и че неговият трактат е адресиран именно към тези от образованите, които се готвят за обществени дейци, става ясно, че възвишеното има и политическа стойност. Това не означава, че авторът на *Περὶ ὕψους* не вижда стойностните характеристики на едно произведение за обикновената, неполитическата личност. Псевдо-Лонгин, без да декларира това, тръгва от общото и се насочва към частното; той вижда реализирането на една идея в план, който се осъществява чрез въздействието на написаното върху съзнанието на личността. В етичен план възвишеното е благо или съвършенство и чрез въздействието си то трябва да постига същите резултати.

„Политическия връх“ на съвършенство Псевдо-Лонгин постига посредством обединяването на отделните личностни съдби, които той води, тръгвайки от представата за възвишеното, която „стои“ високо над всичко и се връща отново на същото място от другата страна на спиралата. Или възвишеното е категория, която е иманентна и в същото време неиманентна. „Возвишеното е най-висока степен на словесен израз“ — иманентна; „най-големите поети и писатели благодарение на възвишеното са получили първо място и са украсили живота си със слава“ (I, 3) — неиманентна.

¹ Аристотел. За поетическото изкуство. Встъпителна студия, коментар и превод от старогръцки проф. д-р Ал. Ничев. С., 1975, гл. IX, с. 77.

² Strabon. Lib. I, 2, 3.

³ Ератострен от Кирена (276—194 г. пр. н. е.), философ, географ, математик, написал съчиненията: „За благо“ и „Упражнения при декламация“ — незапазени; Strabon. Lib. I, 2, 2. Географското му съчинение е озаглавено *Γεωγραφικὰ ὑπομνήματα*.

⁴ Strabon. Lib. I, 2, 3.

⁵ Ibid., I, 2, 3.

⁶ Срв. Платон. Държавата. Превел от старогръцки проф. Ал. Милев. II. С., 1981, с. 214 и сл.

⁷ Пак там, с. 392, 92 и сл.

Като неиманентна категория е представено възвишеното и при посочване на неговата цел. А тя е „не да убеждава слушателите, а да ги приведе в състояние на възторг. . . паразитното винаги взима връх над онова, което убеждава. . . Да се поддадем на този, който убеждава, или да му се противопоставим, зависи от нас. Изумлението пък е толкова могъщо и непреодолимо, че неговото въздействие е независимо от нашето желание“ (I, 4). Кой вид творческа дейност има пред вид Псевдо-Лонгин — тази на ретора или на поета? Като говори за слушатели, не буди никакво съмнение, че авторът указва конкретно на реторическото изкуство. Като поставя пък „убеждението“ и „възторга“ в различни позиции, Псевдо-Лонгин търси да види положителния резултат — слушателят да не остане пасивен съзерцател на явленията, а жива и действена фигура. Убеждението е външно явление, което може и трябва да бъде рационално осмислено. „Възторгът“ е толкова могъщ и непреодолим, че неговото въздействие се проявява независимо от човешкото желание. Този въпрос, който е свързан с психологията на личността и по-конкретно с психологията на възприятието, у Псевдо-Лонгин е разглеждан като психическо състояние, породено от външен дразнител. Същото това състояние в посланието на ап. Павел до римските християни (гл. VII, ст. 19—23) е разглеждано като психическо състояние, породено от вътрешен подтик. Ап. Павел акцентува върху иравствената страна. Той пише: „не доброто, което искам, правя, а злото, което не искам, него върша. . . , защото . . . в членовете си виждам друг закон, който воюва против закона на моя ум и ме прави пленник на греховния закон, който е в членовете ми.“ Дватама автори виждат различни причини — Псевдо-Лонгиновото обяснение има „научен“ характер. Апостолпавловото виждане е свързано с една персонификация — законът, това е злото, пред което човекът е безсилен. И при двамата автори обаче е налице проблемът за „неосъзнатото“ възприемане на определен вид информация.

Възвишеното според Псевдо-Лонгин не е даденост, която не търпи изменение. Възвишеното е резултат от подбирането на материала и разполагането му в цялото произведение (I, 4). Тогава „възвишеното при удачно прилагане подобно на гръм унищожава всички (противни) доводи, разкривайки пред всички силата на оратора“ (I, 4).

Псевдо-Лонгин акцентува, както бе казано, върху ораторското изкуство главно затова, че съчинението му е предназначено за тези, които ще заемат или вече са заели обществена длъжност. Той разглежда словесното изкуство, в неговите две страни: вътрешноемоционална и външноречовесна, подчинявайки втората на първата. Но авторът поставя и въпроса: може ли човек да се учи на възвишеното или на голямото изкуство (*ὅπως τις ἢ βᾶθους τέχνη*), т. е. трудът въобще има ли място при създаването на възвишеното или то е продукт на надарени личности (II, 1). Псевдо-Лонгин се противопоставя остро на схващането, че възвишеното се създава по вътрешна нагласа. Той отхвърля тезата, че изкуството изобщо е патент на отделни личности независимо от тяхната социална принадлежност, т. е. че то е предварително вложено в природата на личността-творец и по този начин е създадено предварително едно разделение на творци и на консуматори. Псевдо-Лонгин не отрича изобщо ролята на природата; тя е в основата на всичко; тя е основата, върху която се гради; тя е *ἄρχη* *τις*, но не отрича и непрекъснатите упражнения (*ἀπλανεστάτην ἄσκησιν*) и метод, който учи на съизмерност (*καὶ χρῆσιν ἰκανῇ παρορίσιν καὶ συννευεῖν ἢ μέθοδος*). С други думи, възвишеното не е някакъв феномен, откъснат от живата действителност и от живия човек; то е в тях и е зависимо от тях — веднъж като негова основа и втори път като тяхна рожба. Възвишеното, ако бъде оставено само на себе си, без разумно ръководство,

получено чрез знанието, ще бъде лишено от опора. То се нуждае от бич и от юзди (δεῖ γὰρ αὐτοῖς ὥς ἑντροῦ πολλὰκις οὐτο δὲ καὶ χαλινῶ) (II, 2).

И все пак възвишеното придобива ли се чрез труд или знанието само му дава явна ориентация на съществуване. Има ли основание да се смята, че възвишеното е виждане, което знанието поставя в определени рамки и следователно, че то е нещо субективно. Или че възвишеното е нещо обективно, но само в съзнанието на знаещия, защото при него знанието очертава неговите граници, и субективно за незнаещия, тъй като той няма представа за него.

За да поясни своето схващане, Псевдо-Лонгин си служи със следния пример: според Демостен (Против Аристарх, 113) най-голямото от всички блага е щастието и второто, не по-малко от първото, е благоразумието. „Където отсъства едното, няма място и за другото. Това може да се каже и за речта. Природната дарба съответствува на щастието, а умението, придобито при учение — на благоразумието. Най-главното се състои в това, че да се разбули природният дар в произведението е възможно само благодарение на изкуството“ (II, 3). Авторът иска да вижда нещата дори в поезията, в тяхното линейно развитие. Поетическите обрати го смущават. Не бива да се пренебрегва действителността (III, 2). Това се отнася и до трагедията, която по собственото му виждане е „патруфена и високопарна“. Възвишеното е естетически възприемаемо, когато се движи в границите на естественото, на възможното. Високопарно изречената лъжа или невероятност не предизвиква чувство на възвишеност. Тя си остава в рамките на долното, на пошлото. За Псевдо-Лонгин стойност има не самата фраза, а формата, която хармонизира на съдържанието. Нищо не трябва, дори и трагедията, да се надува повече, отколкото е необходимо и да се пренебрегва действителността (σχολῇ γὰρ οἶμαι λόγοις ἀληθινοῖς ἀρμόσειεν). Какво представлява например изразът на ретора Горгий: „Ксеркс е Зевс на персите“ (III, 3), когато това не е истина. Зевс и за гърците, и за персите е бог, а Ксеркс и за едните, и за другите е смъртен човек. Или че „лешоядите са одушевени гробници“ (III, 3).

Възвишеното съдържа два елемента — истина в съдържанието и красота в представянето. Изхождайки от такава предпоставка за възвишеното, Псевдо-Лонгин подхожда критически по отношение на някои автори. Неговата критика е насочена не към стила; тя е пряко свързана с въпроса за възвишеното като естетическа категория. Пищният стил, лишен от съдържание, не е преимущество, а недостатък, от който трудно се откъсват авторите. Те, стремейки се към разкошната фраза, забравят в какво се изразява същността на възвишеното. „Такива писатели, като си въобразяват, че са обхванати от вдъхновение, много често само се забавляват, а не проявяват неудържимост в своето безумие (III, 3). Често писатели, мислейки, че са вдъхновени, създават пищен стил, което е недостатък, а не положително нещо (III, 3). Натруфената фраза не носи полза. Ораторът не говори на себе си, нито писателят или поетът пишат за себе си. И единият, и другият говорят и пишат за околните. Щом е така, речта, писана или говорена, трябва да преследва определени цели, да носи полза. Натруфената фраза гали слуха или зрението, но не се докосва до самия човек, тя не въздейства върху неговата същност и оттук не принася никаква полза. Обратно, много често такива писатели с неправдоподобните си мисли „оказват обратен въздействие върху слушателите“ (III, 4).

Изводите на Псевдо-Лонгин за възвишеното са колкото теоретическо построение, толкова почитат и върху „народната мъдрост“. При него се наблюдава свързване на теоретическото мислене с народното виждане. Човекът (обществото) няма полза от лишено от съдържание възвишено, защото такава реч често дава обратни резултати и за нея народът казва: „няма по-хилав от болния от воднянка“ (III, 4).

Другата крайност на натруфения стил според Псевдо-Лонгин е детски наивният (μετράκιωδης) (III, 4).⁸ Какво представлява този стил? Отговор на въпроса ни дава сам Псевдо-Лонгин. Този стил е стилът на изкуствено хладната реч. Към този втори недостатък той отнася и виждането на чуждите недостатъци, но не и на собствените (IV, 1). Детски наивният стил е дребен и низък. Външното му изобразяване дава характеристика и на неговата същност. Именно детски наивен без вътрешна съдържателност и външна изразност. И докато за натруфения стил казва, че чрез него авторът се стреми да достигне възвишеното (III, 4), за детски наивния заявява, че той е един от най-неблаговидните пороци на стила (III, 4). Неговите автори тънат в безвкусица и дребно подражание (III, 4).

Към недостатъците, които не водят до възвишеното, Псевдо-Лонгин отнася и патетичния стил, наречен от Теодор парентирис, сиреч лъжлив патос (III, 5). „Към такъв патос се отнася както неуместният, така (и този), който е лишен от всякаква мяра. Някои автори подобно на пияници се опиват от такъв патос, който няма отношение към съдържанието на техните речи. Това те правят било поради склонност, било поради прекомерна вяра в школските правила. Такива оратори вилнеят пред равнодушните си слушатели подобно на обхванати от бяс, случайно озовали се сред разумни човеци“ (III, 5).

Какво в същност Псевдо-Лонгин разбира под детски наивен стил. В този недостатък изпада не необразованият, защото той не се опитва да пише, а надареният и образованият, който обаче „ревностно изобличава чуждите недостатъци, а към собствените проявява пълно равнодушие, които често дори не забелязва“ (IV, 1). Псевдо-Лонгин не смята, че някои автори са застраховани от недомислия в писането. Обратното, според него този недостатък е присъщ дори на Платон и Ксенофонт, „излезли от школата на Сократ“ (IV, 4). Изобщо пошло е онова, което не е съобразено с естественото развитие. Това е едното. Другото е, че един неща на някои са простени, а на други не. Така например Ксенофонт в книгата си Лакедемонска политика (III, 5) пише, че гласът на спартанците се чува по-рядко, отколкото гласът на мраморните статуи и че е по-трудно да се разбере какво те мислят, отколкото бронзовите фигури (IV, 4). Това може да бъде написано от Амфикрат, но не и от Ксенофонт. Защото „на всекиго е добре известно, че безсрамният човек се познава по очите. Затова и Омир казва: „Ах ти, пиянищо, с кучи очи“ (IV, 4; Илиада, I, 225). Всеки израз трябва да бъде добре обмислен във формата и в съдържанието. Да няма нищо, което дразни. На Херодот не е простено да се влияе от варварите и да пише, че красивите жени са мъка за очите (IV, 7, срв. Херодот, V, 18), тъй като той ще бъде обвинен от потомците в детска наивност.

Псевдо-Лонгиновата представа за възвишеното е написаното да отговаря на истината. Възвишеното по своята същност има гносеологическа стойност. Натруфената фраза и детски наивната мисъл са „безкусни изрази“, които изхождат „от един общ извор. Тях ги ражда този същият стремеж към новост, който поставя буквално всички съвременни писатели да бъдат активни“ (V, 1). Но Псевдо-Лонгин не смята, че възвишеният стил е цяло с една единствена страна. При създаването на прекрасната реч помагат и красивото изложение, и възвишеният стил, и на трето място, увлекателността (V, 1).

И тъй какво трябва да се разбира под възвишено и какво е неговото определение (VI, 1). Макар този въпрос да е поставен от Псевдо-Лонгин, той „извира“ от съзнанието на разумния човек. Псевдо-Лонгин „отхвърля“ субективното виждане за възвишеното и се опитва да създаде универсална представа или дефиниция за него; той търси да открие живеца на неговата същност. Защото

⁸ За този недостатък на стила говорят редица други гръцки и латински автори, като Дионисий Халикарнаски, Цицерон, Плутарх и др.

„на разумния човек не може да се стори благо това, в презрението към което възниква истинското благо“ (VII, 1). Псевдо-Лонгин не обобщава, но не говори и за всеки човек и по този начин отхвърля субективната представа за възвишеното. Удивление и възхита извикват не притежателите на мними блага, а тези хора, които, макар и да имат възможност да се ползват от подобни блага, ги отхвърлят от висотата на своето духовно величие (срв. VII, 1). Въпросът следователно е да се види кое е мнимо и кое действително благо. Същото се отнася и до въпросите на литературата — какво от написаното е истинно и какво не. Но какъв е критерият, който е валиден, ако не за всички човеци, то за по-голямата част. Псевдо-Лонгин, противопоставяйки се на съществуването на една универсална философия, която почива върху човешката логика, създава един антропологически оценъчен канон, основан върху общата структура на човешки индивид. Оттук той тръгва, за да приеме единството в структурата на човешката душа (или духовност) неща, които предопределят външната изява по отношение на възприемаемите обекти. Човекът възприема възвишеното, без да бъде заставян да върши това. Човешката душа сама „по своята природа е способна да откликва на възвишеното. Под неговото въздействие тя се изпълва с гордо величие“ (VII, 2). Произведение, което не буди възвишени мисли, не подтиква към големи и красиви дела, е без стойност. „Истински възвишеното изисква постоянно изучаване. . . просто е невъзможно да се противопоставиш на неговото влияние — тъй силно и незаличимо се запечатва то в нашата памет“ (VII, 4).

И тъй какво може да се смята за възвишено и какъв е критерият за това? Прекрасно и възвишено е само това, което всички и всякога смятат за такова. Когато хора, различни по професия, по начин на живот, по склонности, по възраст и по образование, са единни в мнението си, възниква това общо, непредрешено съдържание, което е безспорно свидетелство за истински възвишеното (VII, 3—4). Значи критерият за възвишеното е душата, която има еднаква природа у всички хора. Тази констатация навежда на мисълта за връзка на Псевдо-Лонгиновата философия с възгледите на Протагор за човека като мярка на всички неща. При Псевдо-Лонгин, разбира се, диапазонът на оценъчния канон е по-широк. Но това е само привидно. В центъра на естетико-оценъчната дейност си остава отделният индивид. На тази страна на личността той акцентува и когато се спира на петте признака на възвишеното (VIII, 1). В същност в случая не става дума за принципи като елементи на възвишеното, а за възможности на личността да създаде възвишеното. „Първият и най-важен признак“ е „способността към възвишени мисли и съждения“. „Вторият признак е силният и вдъхновен патос.“ Към третия и четвъртия признак Псевдо-Лонгин отнася езикови и стилистични елементи, а петият признак се изразява в „правилното и величествено съчетание на цялото“. Първите два признака според самия Псевдо-Лонгин са „свързани с природните качества на човека, а останалите три се придобиват чрез учение“ (VIII, 1).

Както става ясно, възвишеното като естетическа категория у Псевдо-Лонгин няма оценъчна стойност. То се създава от човека, резултат е от единството на определени принципи и се връща отново при човека вече като естетическа ценност.

Без съмнение естетическите възгледи на Псевдо-Лонгин са елемент от античната литературна и естетическа критика. Авторът се стреми да създаде една обективна литературна критика, от една страна, и реалистична естетика — от друга. Отричането на възгледите на Циций разкрива още по-пълно характера на собствените му схващания. В случая е налице един тип критика, която изхожда от определени антропологически основи — вникване по-дълбоко не само в психологията на личността, но и в творческия процес. И не на последно място, в разграничаване на духовните изяви. Оттук Псевдо-Лонгин прокарва рязка граница и между отделните видове стил, като например възвишен и патетичен (VIII, 2).

Псевдо-Лонгин, разбира се, не смята, че те не могат понякога да съпаднат, но в същото време подчертава, че като включват взаимно отричащи се състояния, не могат да бъдат идентифицирани. Така например патетичният стил „може да включи нещо низко, като плач, жалба, страх, а, от друга страна, възвишеното да не съдържа патетичен елемент“ (VIII, 2). И тук Псевдо-Лонгин посочва конкретни примери от Омир (Одисея, XI, 315—317). На практика пък се получава така, че „похвалните, празничните и тържествените речи обикновено се отличават с натруфеност и величественост, но в тях често отсъства патетичното. На склонните към патетичност оратори рядко се удават похвалните речи, а на авторите на похвални речи още по-рядко да владеят патетичния стил“ (VIII, 3). И в същото време Псевдо-Лонгин не смята, че патетичната реч е лош пример на съчинителство. Обратното, според него най-възвишен, но не възвишено е „уместният и багороден патос, този патос, в който се чувствува истинското вдъхновение“ (VIII, 4).

Псевдо-Лонгин се опитва да запази мяра във всичко. Разсъждавайки за възвишеното, той смята, че негов основен извор е вродената способност, а не придобитата чрез учение или старание и отбелязва, че човекът трябва непрекъснато да се възпитава във възвишеното и се оплюдотворява от чуждата вродена способност. Излиза, че създаването на възвишеното е едно непрекъснато усилие, от една страна, да се поддържа вроденото качество, а, от друга, това качество да бъде дооформено и с чуждата способност. Човекът е отговорен пред себе си и пред околните да работи непрекъснато. Способността не е веднъж завинаги дадена, а не е и оформена. За да я има, човекът трябва да работи върху себе си. Той трябва да я оплодотворява. Или ако си послужим с един пример, вродената способност е цвят, който, ако не бъде опрашен, няма да роди плод. Той окапва и мястото му постепенно се заличава. И обратното, ако у човека липсва каквато и да е склонност към възвишеното, стремежът към него може да създаде нещо, но тъй като „липсва“ място, където да се закрепим, това нещо изчезва (IX, 1).⁹

И тъй възвишеното присъщо ли е на всеки човек? Според Псевдо-Лонгин не! То „е отзвук на душевно величие“ (*ψος μεγαλοφρόνης ἀλτήριμ*). Възвишеното не е присъщо на всеки човек и като обект, т. е. като възприемане, и като субект, т. е. в смисъл на създаване. Псевдо-Лонгин подчертано приема наличието на една предопределеност в характера на личността, която прави своя носител или благороден, или низък (IX, 3; срв. също гл. 44). Очевидно не става дума поради робска участ, а единствено поради вътрешна склонност. Човек се възхищава от благородната мисъл, лишена от словесна украса (IX, 2) и още повече от едно мълчание. Но кой може да изрази величие чрез мълчание! — който има благородна душа. И примерът, който Псевдо-Лонгин дава, е показателен. „У Омир при описанието на страната на мъртвите по-красноречиво и по-величествено от всяка реч е мълчанието на Аякс“ (IX, 2; срв. Одисея, XI, 536—564 и изобщо цялата песен).

Не бихме казали, че у Псевдо-Лонгин е налице колебание, колкото доизясняване на проблема: кой може да създава и възприема възвишеното. „Истинският оратор никога не може да мисли низко и неблагородно“, както и тези от хората не могат да създават нищо поразително и внушително, чийто поглед е устремен към нищожното (IX, 3). Авторът на трактата „За възвишеното“ изтъква на преден план вътрешната нагласа — човекът да обръща внимание на незначителното или само на онова, което създава мащабност. Той регистрира един очевиден факт, че хората не са еднакви помежду си, откъдето произтича това, че на едни е позволено да говорят или пишат нещо, а на други не е позволено. За пример може да служат Омир и Хезиод (IX, 5).

⁹ Срв. притчата за талантите — Евангелие от Матей, гл. 18, ст. 24 и сл.

Омир издига своите герои до степен на богове, а боговете прави хора. Но докато у нас, хората, всичко е смъртно, у Омир, макар не всичко да е вечно, вечни са страданията на хората (IX, 7).

Псевдо-Лонгин високо цени кратката, но силна Омирова реч, която въздейства на детски наивно, а предизвиква асоциации, релефно представя онова, което описва, за което разказва. Мойсей само с една дума изразява величието на бога: „да бъде светлина— И се появи. Да се появи земята — и се появи“ (IX, 9). Цитирайки Омировите стихове (Илиада, XX, 61—65), Псевдо-Лонгин заключава: „нима тук не са се сплели в междусобна борба небето и приземните, смъртните и безсмъртните? (IX, 6). Но как трябва да се разглежда всичко това? Според стойностите цялата Омирова технология трябва да се възприема алегорически (IX, 7). Псевдо-Лонгин подхваща едно философско направление, което след него се превръща в школа, чийто център е Александрия, а представители Ориген Климент Александрийски и дори през XIV в. Григорий Палама.

Истинското величие е присъщо на младостта. То е в поезията. На старостта е присъща прозата (срв. Илиада и Одисея, IX, 13 и сл.). Псевдо-Лонгин поставя пряката взаимовръзка между прозата и поезията в зависимост от възрастовите особености на личността, която може да твори. Както младостта се сменя със старостта, така и поетическият стил се сменя с годините, с битоопи-санието (IX, 15).

И пак какво представлява възвишеното? На него той гледа като на цяло, съставено от отделни избрани елементи. Интересно е да се отбележи, че до това заключение Псевдо-Лонгин идва по пътя на сравнението с предметите от действителността. Те не са нещо неделимо; те са съставени от отделни елементи. Съставно е и възвишеното. На него той не гледа като на нещо, което съществува, а като на явление, което се създава. То не съществува извечно; то може да изчезне (X, 1). Възможността да се създава възвишеното се изразява в това да се вземе от всичко онова, което е наистина велико и дълбоко. По този начин е постъпила Сафо при представяне на любовта (X, 2). Поетесата притежава уменията да се обръща едновременно и към душата, и към тялото, и към ушите, и към езика, и към очите, и към кожата, и към всичко... след това, обединявайки противоположностите, тя е ту ледено студена и вътрешно стрята, ту губи разсъдък и отново идва на себе си, ту почти се прощава с живота... (X, 3). По този начин тя разкрива не едно чувство, което я е обхванало, а цялата съвкупност от чувства (X, 3).

Естетическата теория на Псевдо-Лонгин за възвишеното почива на схващането „на съвкупност на чувствата“, разкрити в логическа последователност и асоциативност, лишена от детска наивност. Примерите, които авторът използва от Илиада, XV, 624—628 и от поемата Аримаспея¹⁰, са твърде показателни. За стиховете от Аримаспея Псевдо-Лонгин заявява: „Всеки ще забележи, струва ми се, че тук преобладава цветистият стил, а не силата на впечатлението“ (X, 4). Въпросът е не да се пише, а като се пише, да се покаже невторостепенното и незначителното, а основното и главното. Като анализира цитирания вече текст от Омир, Псевдо-Лонгин показва, че поетът не се подвежда от своето вдъхновение или „поетически дар“; той прекарва всичко през призмата на съзнанието. Омир дори нарушава общото правило за езиково съчетание, за да може да изрази по-точно онова, което създава сила. Той обединява два несъчетаеми предлога *ὅτι* и *ἐν* в *ὅτε*. Голямото творчество, което може да се нарече „Възвишено“, трябва да съдържа най-главното, като изостави настрана повърхностното, грозното, онова, което изкривява и разрушава цялото (X, 7).

¹⁰ Поема, посветена на легендарните еднооки жители, които населявали Приуралието. Според Херодот и Павзаний поемата е написана от поета Аристей през VI в. пр. н. е. Срв. Herodotus. III, 116; IV, 13, 27.

Макар у Псевдо-Лонгин да е налице стремеж към строга пестелост на езиковите и изразните средства, той не отрича разбогатяването на картината посредством нарастването (αὐξησιν), посредством признасянето на нови елементи, разкриващи съдържанието на явлението или образа на героя. Псевдо-Лонгин смята, че посредством повторение се подсилва впечатлението за събитието или за образа. В случая явно е, че става дума за градация, при която всяко следващо повторение на израз или мисъл е разширено с нов елемент, който създава градацията. Псевдо-Лонгин, разбира се, не идентифицира възвишеното (ὕψος) с нарастването (αὐξησις). Той дори подчертава, че възвишеното не е тъждествено на нарастването (καθόλου τῶν αὐξήσεων παραλλάττει τὰ ὕψη) (XI, 3), а се различава от него, но подчертава и това, че нарастването без възвишеното е без сила (XI, 2). Следователно у Псевдо-Лонгин „нарастването“ е друга естетическа категория, но зависима от възвишеното; тя е елемент, който спомага за създаване на възвишено. Дефиницията, която той дава и за възвишеното, и за нарастването, противоречи на „помощната“ роля на нарастването за възвишеното. Бихме рекли, че тя страда от известен схематизъм и механицизъм. Разликата между възвишено и нарастване се състои в това, че „възвишеното се основава на възвишаване, а нарастването — на разширение (κεῖται τὸ μὲν ὕψος ἐν διὰρκει, ἡ δ' αὐξησις καὶ ἐν πλήθει). „Поради това първото може да се прояви дори само в една мисъл, докато за второто трябва повече мисли. . .“ (XII, 1). И следва дефиницията за нарастване. То „представлява такава съвкупност от отделни и основни съставни части, която със своето присъствие засилва (или подсилва) подходящите доказателства“ (XIII, 2).

Псевдо-Лонгин свързва нарастването (основно) с ораторското изкуство. Редуването на различните събития е безкрайно. Но в същото време и предупреждава. „Всеки оратор трябва да знае, че нарастването, от какъвто и вид да е, без възвишеното няма никаква стойност освен в случаите, когато трябва да извика съжаление или да унижи противника. При всички други случаи на употреба на нарастване е равностойна на насилствено отделяне на душата от тялото“ (XI, 2), на убийство.

И тъй нарастването естетическа категория ли е или не? Определено може да се каже *да*, разглеждана не като независима стойност, а като спомагача създаването на възвишеното.

Трактатът на Псевдо-Лонгин „За възвишеното“ има за задача да защити гръцкото словесно творчество и да го постави пред това на римските автори. Налице са, с други думи, „две естетики“ — гръцка и римска, в които проблемът за естетическото придобива и политико-народностен характер. „Нашият оратор (става дума за Демостен, б. м.) с учението си да възпламенява всичко и да съкрушава със своята сила, бързина, мощ и власт може да се сравни с вихър или мълиня, а Цицерон е подобен на разпространяващ се в далечината пожар. . . Възвишеният и ненадминат демостеновски стил е прекрасен в мощните и силни патетични (речи). . .“ (XII, 4—5).

По-горе беше подчертано, че възвишеният стил принадлежи на една „предопределена“ категория хора. Сега Псевдо-Лонгин набляга на един друг момент, а именно, че този, който се е хванал за молива, ако иска да достигне до възвишен стил, трябва да подражава на големите писатели и поети (μεγάλων συγγραφέων καὶ ποιητῶν μιμησις τε) (XII, 2). Да се учи да подражава в стремежа към доброто според Псевдо-Лонгин не е беда. „Много автори подобно на Пития се заразяват от чуждото вдъхновение. . . от величието на древните писатели; като че някаква сила прониква в техните подражатели. . . Хора, които не се отличават с особена надареност, . . се приобщават към величественото“ (XIII, 2). На Омир подражават и Херодот, и Стезихор, и Архилох, но най-много му е подражавал Платон, приел в себе си „безброй поточета от живия омировски извор“ (XIII, 3).

За Псевдо-Лонгин подражанието не е порок, не е и кражба, но само това, когато подражанието е синоним на състезание; когато подражанието е спор за по-доброто. И като доказателство привежда думите на Хезиод (Дела и Дни, 24), ἔρις ἦδε βροτοῖσι — спорът носи наслада на смъртните (XIII, 4).

Псевдо-Лонгин говори за възвишено в стила и в мислите (XIV, 1) и съветва да се учим от Омир, Платон, Демостен, Тукидид. Да видим как биха ни оценили Омир и Демостен (XIV, 2). Но „ние трябва да се въодушевяваме от мисълта за това, как ще се отнасят към нас нашите потомци“ (XIV, 3). Не е важна според него оценката на съвременниците, защото те са пристрастни. Бъдните поколения са безпристрастни. Псевдо-Лонгин подчертава, че пищната, величествената и изразителната реч спомага за оформянето на онези представи, които са резултат на виждане (φανταζία) (XV, 1). Такава реч подсилва фантазията и дооформя контурите на фантазияния образ. Той се превръща в субективна реалност. И дори „въдхновеността и патосът придават на съдържанието на речта особена нагледност“ (XV, 1). Предметът на речта се превръща в някаква „реалност“ и за говорещия, и за слушателите. Еврипид, който разработвал предимно два типа страсти: безумието и любовта, и макар да не отбягвал и други φανταζίας, съумял според Псевдо-Лонгин да напие всички и да се издигне до върха на трагическото майсторство. Ще рече, проблемът за значението на литературния текст у Псевдо-Лонгин е на нивото на дълбоко психологическа и философска основа. Оттук той тръгва и когато говори за целите на прозата и поезията; че тези цели са различни; че целта на поезията е да развълнува слушателите, а целта на речта е да ги убеди. Но и прозата, и поезията имат един общ стремеж — „да проникнат в душата на слушателите“ (XV, 2).

На въпроса за целите на художествения текст се спира и географът Страбон. Той съобщава, че според Ератострен „целта на поета е да доставя наслада, а не да поучава. . . Затова различните гръцки държавници най-напред възпитават младежите в поезия. Разбира се, не толкова за развлечение, колкото за морално назиждане. Затова и музикантите, които се учат да пеят, да свирят на лира или на флейта, смятат, че имат представа за това изкуство. Те твърдят при това, че тези занимания имат възпитателно значение и спомагат за нравственото усъвършенстване.“ По-нататък Страбон отбелязва, че така учили не само питагорейците, но и ученикът на Аристотел Аристоксен и дори Омир.

Според Страбон прозаическата художествена реч е подражание на стила на поезията. „Защото поезията като изкуство се е появило по-напред и е спечелило уважение. . . (Авторите) на прозаически произведения. . . , отхвърляйки стихотворния размер, са запазили характерните особености на поетическия стил. . . “^{10a} Както може да се разбере, между Псевдо-Лонгин и Страбон има същностно противопоставяне, но и моменти, които ги свързват. Псевдо-Лонгин и Страбон придават „материален“ характер на въображението. Авторът не само си представя, но и действва. Или, по-добре е да се каже, че представя и действие или реализацията на тази представа се покриват. Авторът живее със своя образ в неговия материален израз. Еднотипно състояние литературният образ трябва да предизвиква и у читателя или зрителя. „Нима не ти се струва, пише Псевдо-Лонгин, че поетът в своето въображение се е издигнал заедно с нас. . . Той никога не би съумял да изобрази всичко това, ако неговото въображение не бе отнесено от тези небесни създания“ (XIV, 4). Но това, което в поезията е допустимо, в прозата не е. „Действеността и достоверността на изображението в прозаическите произведения са най-прекрасни. Ужасни и неестествени са тези отстъпления, в които речта придобива формата на поезия и се отдалечава от действителността, а понякога затъва напълно в невероятното“ (XVI, 8).

^{10a} Strabon. Lib. I, 2, 6.

Псевдо-Лонгин се спира и на един друг въпрос: какво в поезията и в прозата се смята за най-добро — възвишеното с някои грешки или гладката посредственост, лишена от грешки. Или, с други думи, кое е по-важно, произведението с повече сполучливи места или с възвишено съдържание (XXXIII, 1). Човешкият ум и поглед като че по правило се насочва към недостатъците, а добрите неща отминава (XXXIII, 2). Той дори пропуска да отбележи един факт, който според Псевдо-Лонгин е твърде съществен. Този факт е, че на големите произведения като че е присъща някаква небрежност, докато на посредствените съчинения, на които са чужди смели и високи стремежи, на техните автори е присъщ стремежът към безгрешност (XXXIII, 2). „Аполоний в своята поема за аргонятите се е показал безупречен поет, но нима ти ще предпочетеш да бъдеш Аполоний, а не Омир“ (XXXIII, 4). Човекът не трябва да се възлнува от малките речейчета, колкото и прозрачни да са те, а от големите реки и от самия океан (XXXV, 4). И в заключение Псевдо-Лонгин пише: „тъй като умението да се избягват грешките идва с опита, а възвишеното, дори неравномерно разпределено, се проявява в природния дар, то опитът винаги и навсякъде трябва да търси помощта на природата. Само при такова двуединство е възможно съзидането на съвършено произведение“ (XXXVI, 4).

Псевдо-Лонгин се спира на онези въпроси, които са актуални през I в. н. е. и решението на които в една или друга степен иска да наложи като норма изобщо. Основната нишка в разсъжденията му е въпросът за възвишеното. Но възвишеното има много елементи, които авторът трябва да използва. Речта може да е хубава, но ако е лишена от примери, които да убеждават и да пораждаत разнообразни чувства, тя не покорява слушателите (XV, 9). Но „когато ораторът наред с фактите прибегне и към художествения образ, тогава той преминава границата на обикновеното убеждение. Тогава ние слушателите, без да съзнаваме това, възприемаме само онова, което е най-значително. Като тръгваме от онова, което е фактически станало, се насочваме към образа, който ни поразява. . . Това е напълно естествен процес, тъй като на всички е известно, че по-слабото бива поглъщано от по-силното“ (XV, 10—11).

Авторът на трактата „За възвишеното“ обръща сериозно внимание на реторическото изкуство. Причината за това е вече известна: съчинението му е предназначено за тези, които се готвят за обществена дейност. Той изхожда от тази константа, за да обоснове необходимостта не само от възвишеност в мислите, от подражание на величественото и внимателност при използване на образите (XV, 12), но и от грижа към реторическите фигури, които, използвани по подходящ начин, са значителна част от възвишеното (XVI, 1). При изграждане на представата за възвишеното Псевдо-Лонгин „включва“ и слушателите или читателя. Централна фигура обаче си остава авторът и възможността му да използва езика и литературната изразност.

От реторическите фигури на първо място изпъква апострофът. Според Псевдо-Лонгин апострофът въздействува не толкова убеждаващо, колкото утвърждаващо една идея, която се таи в съзнанието на слушателите. Когато Демостен заявява: „не, вие няма да сгрешите, като се закъните в (паметта) на загиналите при Маратон“ (Демостен, За венеца, 208), защото „с помощта на тази фигура той уподобил предците на боговете, убеждавайки всички в това, че загиналите славно в клетвите заемат заслужено мястото на боговете“ (XVI, 2). Псевдо-Лонгин подчертава, че тази фигура не би въздействувала толкова силно, ако Демостен не е обединил в нея различни прийоми. „На съдиите той успял да внуши това, което е характерно за пострадалите в борбата за спасението на родината“ (XVI, 2). Това е изречено във възвишен стил. С похвалата пък като че вложил в сърцата на слушателите някакво чудодейно лекарство. Но Псевдо-Лонгин предупреждава, че реторическите фигури не всякога са еднопосочни в

своето съдържание; че те много често могат да бъдат възприети и изтъкувани обратно на това, което иска да съобщи ораторът. Затова „най-добра фигура е тази, която най-добре скрива своята същност“ (XVII, 1). На помощ на оратора идват и възвишеното, и патетичното, но само тогава, когато той е заплашен от злоупотреба с реторичните фигури (XVII, 2).

Но реторическите фигури са не само средство за създаване на възвишена реч, но и самите те изпитват нейното въздействие (XVII, 1). Под нейното въздействие те като че се сливат в едно цяло, при което мрачното остава само фон, върху който изпъква ясното или приятното. Като правило обаче патетичното и възвишеното благодарение на някакво природно средство проникват по-дълбоко в човешката душа и затова човекът ги открива, преди да е открил реторическите фигури (XVII, 3).

Като разглежда изкуството на оратора, Псевдо-Лонгин обръща сериозно внимание и на образа (*σχημάτων*). Има се пред вид начинът на представяне на мисълта, за да стане тя убедителна. Примерът, който Псевдо-Лонгин използва, (реч на Демостен „Филипики, I, 10), подсказва, че образът и реторическата фигура са иманентни. Речта е живо слово. Такова я прави „вълнението, бързото редуване на въпроси и отговори, обръщенията към себе си и към събеседника с помощта на определени реторически фигури — това, което създава възвишена и убедителна реч“ (XVIII, 1).

По-силно според Псевдо-Лонгин въздействува патетичното, когато е породено от определени обстоятелства. Лонгин търси силата на въздействието на само и единствено у оратора, но и у слушателите, породено обаче от гъвкавостта на оратора. Той трябва да умее да въздействува директно върху съзнанието на слушателите. Да създаде у тях убедеността, че това, което казва, не е обмислено по-рано, но че речта е рожба на възможността на предмета, върху който говори (XVIII, 2). Речта въздействува още по-силно, когато ораторът подбира думите и избягва съюзите. Съчетаването на различни реторически фигури е майсторство, което придава „сила, убеденост и красота“ на речта (XX, 1). Но „изкуството дотогава е съвършено, докато е в границите на естественото. И обратното, естественото има най-голям успех, докато в него е заключено скритото от погледите изкуство“ (XXII, 1). С други думи, Псевдо-Лонгин насочва вниманието към мярата (XXIX, 1). Хиперболатата не спомага за създаването на възвишен стил (XXII, 1), но не трябва и да се пренебрегва. За създаването на възвишено най-много спомага перифразата, очистена от всичко безвредно (XXVIII, 1). Метафорите са уместни само там, където могат да увеличат (XXXII, 1). Използването на фигурите е средство, а не цел. Затова според Псевдо-Лонгин най-хубава е онази хипербола, която се познава мъчно (XXXVIII, 3).

Псевдо-Лонгин отделя съществено място на избора на думите. Той забелязва, „че изборът на точните и сериозни думи поражда поразително впечатление и очарова слушателите“ (XXX, 1). Но Лонгин не пропуска да отбележи, че изборът на хубави думи не всякога е полезен. Една и съща дума при едни случаи е подходяща и полезна, а при други — неподходяща и вредна. Това зависи от явленията или събитията, към които тя се прилага. Този, който си служи „с тържествени слова при нетържествени обстоятелства, е подобен на човек, който поставя огромна трагическа маска на главата на неразумен човек“ (XXX, 2). Ораторът, поетът или писателят трябва да подражава на природата, която, създавайки човека, не е поставила на лицето му тези части, за които не е прието да се говори (XLIII, 5).

Не по-малко значение при създаването на възвишен и патетичен стил Псевдо-Лонгин отдава на многопадежността, както и на редуването на времената, лицата и числата (XXIII, 1). Смяната на лицата, числата и падежите създава тържествена величавост. Подобна промяна „заставя слушателя да се смята

за участник в описваните събития“ (XXVI, 1). Целта е да се привлече и задържи вниманието върху предмета, за който се говори или пише (XXIII, 2). „Когато събитията от миналото се представят като че са станали в сегашно време и в непосредствена близост на разказвача, повествованието отстъпва място на непосредственото изобразяване на действията“ (XXV, 1). Ораторът или поетът прониква непосредствено в душевността на своя слушател или читател, въздейства външно, а вътрешно и същностно, поради което може да очаква промяна в досегашната му оценка.

Център на Псевдо-Лонгиновото „изследване“ е възвишеното: каква е неговата същност и кои са елементите, от които то се създава. Като говори за патоса, казва, че той е „свойствен на възвишеното в такава степен, в каквата приятното и ежедневно съпътствуват привичното и естественото“ (XXIX, 2). Като общо заключение може да се смята, че възвишено има тогава, когато е налице пропорция или мяра като център между излишното и недостатъка.¹¹

Но Псевдо-Лонгин не разглежда възвишеният като нещо, което е постижимо от всеки човек. Според него то е непостижимо от всички, тъй като мнозина по природа са лишени от него. Оттук схващането му за изречения като хармония не на звукове, а на думи, дар, свойствен само на хората (XXXIX, 3). Трябва да се разглежда като „физическо свойство“, рамките на развитие, на които са зависими от физическата даденост на личността (XLI, 1). Без да се докосваме до същността на този „механицизъм“, става ясно, че схващането на Псевдо-Лонгин за възвишеното има своето място на „посредствено“ звено между античното и по-късно оформилото с християнско виждане по този въпрос.

¹¹ Св. А. Ф. Лосев. История античной эстетики. М., 1969, с. 380 и сл.